

BEZOAR TAŞI: ORTA ÇAĞ VE YENİ ÇAĞ'DA ZEHİRLERE KARŞI DOĞAL BİR PANZEHİR*

Mehmet KAVAK**

ÖZ

Bu çalışma, panzehir olarak kullanılmış bezoarların farklı özellikleri hakkında detaylı bilgiler sunmakta olup genel olarak Orta Çağ ve Yeni Çağ kaynaklarına dayanmaktadır. Özellikle, hayvan ve mineral türleri arasında yaban keçilerinden elde edilen hayvan tipi bezoara odaklanılmıştır. Orta Çağ'da "pâd-zehr" veya "ba-zehr" terimleri, "zehirlerden koruma" anlamına gelmekteydi ve bu terimler bazı Avrupa dillerine geçişte "bezoar" olarak evrildi. Antik dönemde pek tanınmayan bu kavram, Orta Çağ boyunca önem kazanmış ve coğrafi keşiflerle birlikte zirveye ulaşmıştır. Ancak, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bezoara olan ilgi azalmaya başlamıştır. Avrupa'da İran menşeli bezoarların en yüksek kalitede olduğu kabul edilmekte, ancak Hindistan, Endonezya ve Peru'dan da örnekler bulunmaktadır. Tıbbi olarak, bezoarlar genellikle toz haline getirilip sıvı ile karıştırılarak zehirlenme tedavisinde kullanılmaktadır. Bezoar taşı ayrıca takılarda kıymetli taş yerine kullanılarak, ani zehirlenmelere karşı istifade edilmiştir. Ayrıca, ani zehirlenmelere karşı koruma amacıyla takı olarak da kullanılmaktadır. Ancak nadir olmaları nedeniyle sahte bezoarların yaygın olduğu, piyasaya sürülen bezoarların yaklaşık yüzde doksanının sahte olduğu tahmin edilmektedir. Orta Çağ'da hekimler ve kuyumcular bu taşların gerçekleriyle sahtelerini ayırmak için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bezoar taşı, pad-zehr, mineral bezoar, hayvansal bezoar.

BEZOAR STONE: A NATURAL ANTIDOTE TO POISONS IN THE MIDDLE AND MODERN AGE

This study provides detailed information on the different properties of bezoar, which has been used as an antidote, based on Middle Ages and Early Modern sources. Specifically, it will focus on the animal type of bezoar obtained from wild goats, among the various animal and mineral types. In the medieval, the terms "pâd-zehr" or "ba-zehr," meaning "protecting against poisons," evolved into the European term "bezoar." This concept, while not widely recognized in antiquity, gained prominence during the medieval, peaking in the modern era due to new geographical discoveries. However, interest began to wane by the late nineteenth century. Bezoars from Iran are considered the highest quality, but examples exist from India, Indonesia, and Peru. Medically, bezoars are typically ground into powder and mixed with liquid to treat poisonings. They are also worn in jewellery for protection against sudden poisoning. However, counterfeit bezoars are prevalent due to their rarity, with estimates suggesting that around ninety percent of marketed bezoars are fake. Methods for testing their authenticity were developed by physicians and jewellers in the Middle Ages.

Keywords: Bezoar stone, pad-zehr, mineral bezoar, animal bezoar.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, geçmişten günümüze zehirlenmelere karşı kullanılan bezoar taşının genel özellikleri, oluşumu, türleri, coğrafyası ve fiyatları hakkında kapsamlı bir bilgi sunmaktır. Özellikle nadir ve değerli hayvansal türleri ile dikkat çekmekte olan bu taşların tanımı,

Gönderilme Tarihi: 12.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

*Bu makalenin konusu XV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde (Bilecik, 5-8 Haziran 2024) sözlü olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bilecik; ORCID ID: 0000-0001-5917-0504, E-posta: mehmet.kavak@bilecik.edu.tr; İstanbul Medipol Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, mehmet.kavak1@std.medipol.edu.tr, İstanbul.

fiziksel özellikleri, oluşumu, coğrafyası ve tıbbi kullanımları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Orta Çağ öncesinde hakkında fazla bilgi bulunmayan bezoar, Arapça çeviriler, telif eserler ve çeşitli kaynaklar aracılığıyla tanınmaya başlamıştır. Orta Çağ boyunca birçok hekim, botanikçi ve coğrafyacı, bezoar üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu alandaki en kapsamlı bilgiyi sunan müelliflerden biri Tîfâşî (ö. 1253)'dir; onun taşlar hakkındaki eseri, 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı dönemi tıp yazmalarına önemli bir kaynak olmuştur. Bezoarın Avrupa'da yayılması ise coğrafi keşiflerle birlikte Peru gibi yeni yerlerin mümkün olmuştur. Peru'dan getirilen koyun bezoarları, Avrupa'da taşın tanınırlığını ve dolayısıyla ticaretini artırmıştır. Özellikle de saray halkı ve zenginler arasında hediyeleşme aracı olarak ilgi görmesi taşa olan talebi artırmıştır. Bununla birlikte, nadir bulunuşu ve fiyat yüksekliği, sahte bezoar yapımını da beraberinde getirmiştir.

Çalışmanın detaylarında yer verileceği üzere bezoarın temel kullanım amacı tıbbi olup, zehirlenme, humma ve veba gibi birçok hastalık ve semptomun tedavisinde kullanılmıştır. Ayrıca, astrolojik hesaplamalara göre verilen bezoar reçetelerine rastlanmaktadır. Öte yandan 19. yüzyıl ortalarından itibaren gelişen tıp alanındaki yenilikler, bezoara olan ilgiyi azaltmış ve bazı araştırmalar, bu taşın zehir karşısındaki etkisinin sınırlı olduğunu ortaya koymuştur.

Bezoar Tanımı

Orta Çağ ve Yeni Çağ kaynakları ve sonrasında yazılmış sözlüklerde bezoar kelimesinin kökeni Farsça *pâd-zehr* ile ilişkilendirilmiş olup bu kelime Arapça'ya p-b formasyonu ile *bâ-zehr* şeklinde geçmiştir. Bu doğrultuda *pâd-zehr*, *pâdzeher*, *bâ-zehr*, *baz-zehr*, *bâd-ı zehr*, *fâd-zehr*, *pân-zehr*, *panzeher* gibi kullanımları olup yaygın kullanımı *pâd-zehr* veya *bâ-zehr*'dir. Bu kelime başta Latince olmak üzere İngilizce, Almanca, Fransızca, Portekizce, İspanyolca, İtalyanca ve Flemenkçe gibi çok sayıdaki Avrupa dillerine *bezoar* veya buna yakın bir fonetikle geçmiştir. Bezoar taşının karşılığı olarak kullanılan bu isimlendirmeler aynı zamanda genel panzehir anlamını da karşılamaktadır (Mütercim Âsım Efendi, 2022, s. 45; Sakızlı İsa Efendi, 2019, s. 886; Gelibolulu Sürûrî, 2022, s. 168; Bianchi, 1850, s. 306, 320; Hübschmann, 1895, s. 36; Tulum, 2021, s. 352). Taşın "tüm öldürücü zehirlere karşı, herhangi bir tıbbi müdahale gerektirmeden, panzehir olarak kullanılması ve ölüm riskini ortadan kaldırmasından" dolayı ölümden kurtarma özelliğine sahip olduğu söylenen, yani antidot olarak düşünülen birçok taş, tohum, öz veya bileşik ilaç da *pâd-zehr/bezoar* olarak tanımlanmıştır (d'Abano, 1593, s. 98; Şükün, 1944, s. 416).

Hayvansal ve mineral olmak şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 117). Özellikle hayvansal olanı bütün zehirlere karşı bir panzehir olarak tanımlanmıştır (Salih b. Nasrullah, 2019, s. 87; Sudhoff, 1925, s. 27). Portekizli hekim Garcia da Orta (ö. 1568), bu durumu açıklar mahiyette zehre karşı mükemmel derecede panzehir özelliği gösteren drogların "bezedaricas" şeklinde adlandırıldığını ifade etmiştir (Orta, 1913, s. 362).

Kelime olarak *zehr* karşı anlamına gelen "bad" ve "zehr" sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiği, "zehir karşıtı garip ve ilginç" bir madde olarak tanımlanmıştır (İbnü'n-Nefis, 2008/1429, s. 43). Tîfâşî farklı bir anlamlandırma ile etimolojik bakımdan ilgili sözcüğün *bak* (temizlik) ve *zehr* (zehir) kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği belirtmiştir. Onun temellendirmesine göre Farsça kökenli *pak* kelimesi (alfabelerdeki p-b değişimi) ile birleşen zehir kelimesi Arapça'da "bedendeki zehri temizleme" anlamına gelir. Ayrıca ilk kelimenin sonundaki ك (باك زهر) harfi düşürülmek suretiyle Arapça'ya *bazehr* (با زهر) şeklinde geçtiğini belirtmektedir (Tîfâşî, 1977, 125). İbnü'l-Baytar, bu kelimenin dönemin tabipleri tarafından farklı manalar içerecek şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Buna göre "bir şeye tepki veren, onun gücüne direnen ve özel bir özelliği sayesinde onun kötü etkilerini bertaraf eden herhangi bir şey"

anlamlarında kullanıldığını vurgulamıştır (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/111). Salih b. Nasrullah, Avrupalı bir hekime dayandırdığı alıntısında bâdzehr (bezoar) isminin taşın elde edildiği hayvandan kaynaklandığını kaydetmiştir (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Bu hayvanın erkek keçi yani teke olduğunu açıklayan Orta, buna İran coğrafyasında “pazam” denildiğini ve dolayısıyla bezoar isminin bu kelimedenden türetildiğini kaydetmektedir. Hatta “pazam” isminin yanlış bir kullanımla Avrupa’ya “bazar” veya “bezar” şeklinde geçtiği ve bunun “pazar yeri” anlamında kullanıldığı da kaydedilmektedir (Orta, 1913, s. 362, 364; Figueroa, 2014, 140). Ayrıca Hindistan’da dağlık bölgelerde yaşayan yabani keçinin adı olan “pazan” kelimesinden türediği de söylenmiştir (Pomet, 1748, s. 11 [396]; Cressey, 1879, s. 5). Antik çağlarda İbraniler bezoarı, “usta” veya “bütün zehirlere karşı çare” anlamına gelen *bel zaard* şeklinde adlandırmışlardır (Thompson, 1923, s. 60).

Bezoar taşının elde edildiği keçinin bilimsel adı Bezoar ibex, Persian ibex (*Capra aegagrus*)’dir. Türkçe literatürde “bezoar keçisi”, “Fars yaban keçisi” veya “yaban keçisi” şeklinde kullanılmaktadır. *Aegagrus* kelimesi de yine aynı şekilde Eski Grekçe’de “yabani keçi” anlamındaki *aigagros* (αἰγάγρος) kelimesinden türemiştir. Bunun aynı zamanda günümüz keçilerinin atası olduğu söylenmektedir (Weaver, 2021, s. 21). Bezoar keçisi için kullanılmış diğer bilimsel tanımlamalar Hurkus Bezoardicus ve *Capra bezoartica* şeklindedir (Cressey, 1879, s. 5).

Arapça’da bazehr dışında bu taş için *haceru’t-teys* (حجر التيس) yani *teke taşı* tanımlaması yapılmıştır. Teke taşı adlandırması dişi yaban keçisine nispetle verilmiştir. Zehri aşağılayıp koçu yüceltmek için “koç baz-zehri” (باز زهر الكباش) de denmektedir. Nitekim bu adlandırma yaban keçisinin yılanları yemesinden kaynaklanmaktadır. Yaban keçileri, tekeleri gibi yılan yer ve dağlarda otlanırlar. Bu yedikleri de bağırsaklarında bir araya toplanır ve zamanla taşlaşır ve dolayısıyla oluşan bu taş doğal yılan panzehri etkisi yapar (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). Aktarılan diğer bir görüşe göre Fars bezoarının yaban keçisinin öd/safra kesesinde bulunabilen türü olduğu gibi; boğanın/öküzün safra kesesinde de bulunabilmekte ve hayvanın adına nispetle buna *câvi-zen/gâvizun* denilmektedir. Sıvımsı ve yuvarlak olan bu madde dışarıya çıkarıldığında katılaşıp taşlaşır (el-Bîrûnî, 2017, s. 262).

Genel Özellikleri

Taşın genel özelliklerini hem kendinden önceki kaynakları hem de kendi tecrübelerini kullanarak *De lapidis Bezaar orient. et occident.* adlı kitabında işleyen İsviçreli botanikçi Caspar Bauhin (ö. 1624)’a göre öldürücü olsun veya olmasın bezoarın her türlü hayvansal, bitkisel, mineral, sıcak ve soğuk zehirler ile zehirli haşerat sokmasına karşı faydalı olduğu yönündedir (Tîfâşî, 1977, s. 125; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258; Bavhini, 1613, s. 73). İbnü'l-Baytar’a göre bezoar taşı yapı itibarıyla aşırı olmayan bir sıcaklıkta, yani mutedil (1922, s. 1/112), el-Halebî’ye göre ise sıcak ve nemlidir (2023, s. 75).

Tîfâşî, hekimlere ve değerli taş uzmanlarına dayandırdığı görüşe göre bezoar safra kesesinde oluşur ve dolayısıyla tadı acıdır (Tîfâşî, 1977, s. 122). Yaban keçisi, inek, bir maymun türü ve diğer bazı hayvanların bağırsaklarında bulunan bir taş olarak tanımlayanlar olmuşsa da genel görüş hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Bu taşlar küçük bir yumurtadan fındık tanesine kadar çeşitli boyutlarda olup genelde sarımtırak kahverengi renktedir (Thompson, 1923, s. 60-61). Orta’ya göre bezoar, erkek keçilerin göbeğinde bulunan katmanlı ve içinde ot bulunan bir taştır (Orta, 1913, s. 363). Özellikle İran coğrafyasında Şebânkâre dolaylarında bulunan *ıyyel* adındaki yaban keçisinin beslendiği bu ot, *muhallisa* olarak bilinir. Muhallisa adındaki bu ot *nevruz otu* veya *hüdhüd başı* olarak da bilinir. Halk arasındaki inanışa göre bu keçiler nevruz otunun yanı sıra yılanlarla da beslenir. Yaban keçileri burunlarını yılan deliklerine sokarak nefesleriyle yılanı kendisine çekerek onu avlar ve yer. Böylece, otun kendisine has özelliği

ve aldığı yılan zehrinin etkisiyle keçinin kalbinde veya safrasında panzehir etkenli bezoar taşı oluşur. Dolayısıyla hem hayvansal bezoarın şekillenmesinde hem de panzehir tesirinde bu otun son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır (Sakızlı İsa Efendi, 2019, s. 886-887; Sezen, 2021, s. 256-257). Genel olarak hayvansal bezoar yapı bakımından meşe palamudu, ham hurma ve zeytine benzetilmiştir. Uzun yapılı, ince katmanlı ve katmanları soğan kabuğu gibi sarılı, hafif, kumaş gibi yumuşak, kokusuz, kırılğan, özünü oluşturan orta kısmında yeşil ot ve parçalar bulunur. Renk olarak sarı, beyazımsı, siyahımsı, yeşilimsi ve gri tonları olup üzerinde çil noktalar/benekler vardır. Genellikle bileği ile eğelenir ve eğelendikten sonra ortaya çıkan tozları/talaşları yumuşak ve beyaz renkte ortaya çıkar. Eğelenip sütle karıştırıldığında renk değiştirerek kırmızıya meyleder. Yıldızlama tekniği ile uğraşanlar tarafından imal edilen saf olmayan toz hali ise sütle karıştırıldığında yeşil renk alır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261; Tîfâşî, 1977, s. 122; Şîrvânî, 1999, s. 152; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259; el-Halebî, 2023, s. 75; Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87; Bavhîni, 1613, s. 73). Kurtubalı Yahudi hekim ve filozof Musa bin Meymun (ö. 1204), meşe palamudu şekli, sarmal ve katmanlı yapısı bakımından el-Bîrûnî'yle (ö. 1048) aynı görüştedir. Fakat ondan farklı olarak taşın rengini koyu yeşil biçiminde nitelemektedir (Bos, 2022, s. 85). İmâdüddîn Şîrâzî ise taşın siyahımsı olduğunu ve kırmızıya meylettiğini söyler. Ona göre kaliteli bir bezoar eğelenip sütle karıştırıldığında kırmızıya dönerken, aynı işlem kalitesiz bir bezoarda denendiğinde ortaya çıkan renk yeşildir (Elgood, 1935, s. 77). Taşın dış yüzeyi dışı parlak ve kaygan olur (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Bazı modern tanımlamalara göre taş bölündüğünde, saç veya meyve çekirdeği gibi bazı çekirdeklerin etrafında kalsiyum fosfat birikmesi gibi bir yapısı vardır (Thompson, 1923, s. 60-61). İmâdüddîn Şîrâzî, taşın oluşumunu yaban keçisinin yedikleri üzerinden değerlendirmiştir. Yaban keçilerinin yılan ve tohum yemelerinden dolayı su eksikliği sebebiyle karınlarında taşlaşma meydana geldiğini ve bu taşların da *doğal tiryak/panzehir* olarak ortaya çıktığını aktarır (Elgood, 1935, s. 78). Tavernier ise keçilerin özel bir ağaçtan yedikleri dalların ucundaki tomurcukları işaret ederek keçinin karında oluşan bezoarın bu tomurcuğun şekline ve yediği dalların ucuna göre karında biçim aldığını söyler (Tavernier, 1925, 1/116). Endülüslü hekim, eczacı ve botanist İbnü'l-Baytar (ö. 1248), bunun yaban keçisi ve geyiklerin kalbinde oluştuğunu ve bunun en kıymetli bezoar türü olduğunu ve tercih edildiğini söyler (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/180).

Coğrafyası

Bezoar hakkındaki çalışmalarda taşın coğrafyası tanımlanırken konunun “doğuya özgü” ve “batıya özgü” şeklinde iki kısımda ele alındığı görülmektedir. Diğer bir sınıflandırma ise doğal ve yapay bezoar ayrımıdır ki yapay olanlar doğallarına/hakikilerine benzetilen sahte taşlardır. Doğal taşlara verilen isimlerden bazıları *manibati*, *chobori*, *chindor* ve *serapione* olup bunların dışında da farklı isimlerle anılan taşlar bulunmaktadır (Bavhîni, 1613, s. 73). Doğuya özgü bezoarlar genelde Anadolu, İran, Hindistan, Çin ve Endonezya menşelidir; batıya özgü olanlar ise İsviçre, İspanya ve Amerika kıtasının farklı bölgeleri ve özellikle de Peru menşelidir.

En kaliteli ve pahalı bezoar taşları doğuya özgü olanlardır. Yoğun olarak İran coğrafyasından elde edilen bu taşlar ülkenin kuzeydoğusunda yaşayan bir yaban keçisinden edilir (Orta, 1913, s. 362; Elgood, 1935, s. 73). Makdisi, İran'ın Fars bölgesindeki koyunlardan elde edilen bezoara dikkati çekmektedir (Makdisi, 1906, s. 420). Nadirliği ve kıymeti bağlamında en gözde bezoarların İran'ın Dârabcerd/Darabgerd bölgesinden temin edilenler olduğu anlaşılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Horasan'dan temin edilen madeni bezoar taşlarının Çin, Hindistan ve diğer doğu ülkelerinden getirilenlere benzediği fakat bunların Horasan taşı ile karşılaştırılamayacak derecede kalitesiz olduklarına dikkat çekilmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112). Buradaki ince ayırım mineral bezoarların işlevsizliğine dikkat

çekilip hayvansal bezoarların öncelenmesidir. Ayrıca mineral bezoarların tıbben etkisizliğine ve ucuz oluşuna dikkat çekilerek daha ziyade hayvansal bezoarlar üzerinde durulmuştur (Tîfâşî, 1977, s. 138). Doğuya özgü bezoarın yalnızca Horasan ve Şebânkâre [شبانکاره-Buşehr Eyaleti/İran]'da bulanabileceği yönündeki iddiaların yanlış olduğunu söyleyen İmâdüddîn Şîrâzî, bu taşın Golkonda (Hindistan), Dekken Yaylası (Hindistan'ın güneyi), Kanpur (Uttar Pradesh/Hindistan) ve çevrelerinde bulanabileceğini söyler (Elgood, 1935, s. 78). Ayrıca günümüzde Özbekistan sınırlarında yer alan Fergana dağlarında da bezoar taşı bulunduğuna dair kayıtlar mevcuttur (Hudûdü'l-âlem, 2002, s. 130). Endonezya'da Malakka Boğazı dolaylarında keçilerden elde edilen bezoarlar olduğu fakat bunları üreten hayvanların şifalı bitkilerle beslenmemesinden dolayı İran bezoarları kadar kaliteli olmadığı söylenmiştir (Monardes, 1596, s. 99; Orta, 1913, s. 364). Ayrıca Hindistan'da koyun ve ineklerden; Çin'de de maymunlardan elde edilen bezoarlardan bahsedilmiştir (Elgood, 1935, s. 78). Maymunlardan elde edilenlerden uzun yapılı olanların en kalitelisi olduğu; üzeri pürüzlü olanların ise kalitesiz olduğu söylenmektedir. Zift biçiminde, kısmen düz olanların ise pürüzlülerden daha iyi olduğu iddia edilmektedir. (Fryer, 1912, s. 2/141). Hindistan'da ineklerden elde edilen bezoarların çok büyük olduğu ve ağırlıklarının 18 onsa (aşağı-yukarı yarım kilo) kadar çıkabildiği söylenmiştir. Fakat bu tür bezoarların diğerlerine nazaran etkisiz olduğu belirtilmiştir. Maymunlardan elde edilen bezoarların ise keçi bezoarlarından üç kat daha etkili olduğu ve Endonezya dolaylarındaki Makassar Adası'ndaki maymun türlerinden elde edildiği kaydedilmektedir (Tavernier, 1925, s. 118). Doğu coğrafyasından ve bilhassa Çin'den elde edilen bezoarların ise İran coğrafyasına taşındığı ve satıldığı bilinmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 119). Orta Çağ kaynaklarının hiç bahsetmediği İstanbul bezoarları ise Yeni Çağ'da yazılmış Osmanlı tıp kaynaklarında geçtiği şekliyle ve halk dilinde *haraza* adıyla bilinmekte ve sığırların öd kesesinden alındığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde yaban sığırlarının kalplerinde çıkan bir bezoar cinsinden de bahsedilmektedir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259; el-Halebî, 2023, s. 76).

Batıya özgü bezoarların birçok çeşidi coğrafi keşiflerle beraber tanınır hale gelmiştir. Osmanlı'da hekimbaşı görevi üstlenen Salih b. Nasrullah (ö. 1699), IV. Mehmed'e (ö. 1693) sunduğu eserinde hem batıdan hem de doğudan bezoar taşı getirildiğini, doğuya özgü bezoarların Hoten (Doğu Türkistan) merkezli olduğunu; batıya özgü olanların ise Peru'dan getirildiğini ve Peru menşeli bezoarın doğu menşeli olanlarına nazaran daha kaliteli olduğunu kaydetmiştir. Nasrullah, Peru'dan getirilen bu taşların *bazem* şeklinde adlandırıldığını söylemektedir (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Peru bezoarları *guanako* (guanacos), *alpaka* (pacos), *vikunya* (vicunnas) ve *taraquas* gibi lama cinslerinden elde edildiği kaydedilmiştir (Bavhini, 1613, s. 254). İsviçre bezoarların ise, tıpkı doğuya özgü bezoarlar gibi, yaban keçilerinden elde edildiği bilinmektedir. Ancak batıya özgü bezoarlar, doğuya özgü bezoarlara nispeten daha az kıymetli olup daha düşük fiyatlara alıcı bulabilmektedir. Ebat olarak ise batıya özgü bezoar taşları daha büyük ve yapı olarak donuk bir yüzeye sahiptir (Thompson, 1923, s. 61). Fakat yine de Peru dağlarında beslenen hayvanlardan elde edilen bezoar taşının renk, ebat ve ağırlık bakımından Hindistan'da bulunan bezoarlara yakın olduğu söylenmektedir. Şifalı bitkilerle beslenen Peru koyun türlerinden elde edilen bezoarlar, ovalarda normal otlarla beslenen hayvanlara nispetle, daha kaliteli kabul edilmektedir. Ova tipi beslenmeye sahip hayvanlardan elde edilen bezoarların herhangi bir tıbbi faydasının bulunmadığı belirtilmiştir (Monardes, 1596, s. 99; Bavhini, 1613, s. 266-267).

Yüksek rakımlarda beslenen hayvanın zehirli bitkiler de tükettiğine dolayısıyla panze-hir özellikli taşlar üretebileceğine inanan Peru yerlileri bu görüşlerini, koyunların zehir içerikli kardelen çiçeği ile beslenmelerine bağlamıştır (Cressey, 1879, s. 7). Güney Amerika'nın batı kıyısı boyunca uzanan And Dağları'nda yaşayan hayvanlardan elde edilen bezoarların hekimler gözetiminde etkililik ve orijinallik testine tabi tutulduğu anlaşılmaktadır (Figueroa, 2017, s. 142).

Oluşumu

Bezoarın yaban keçisi, geyik, inek ve maymun gibi hayvanların öd kesesi, bağırsağı, kalbi veya göz kanallarından elde edildiğine yönelik bilgiler mevcuttur. Bu konudaki üç yaygın görüşü aktaran Orta Çağ müellifi Tîfâşî aynı zamanda taşın oluşumu hakkında da bilgi vermektedir. Müellif, lokaysan olarak bu taşın geyiğin veya yaban keçisinin göz kanalında, kalbinde veya safra kesesinde oluştuğuna yönelik görüşlerden ilkinin benimser. Geyiğin göz kanalında oluştuğuna dair görüşe göre geyik bolca yılan yavrusu yer ve bu besin zehirden kaynaklı olarak vücudunda kaşıntı meydana getirir. Geyik kaşıntıyı ve yangıyı gidermek için su birikintilerine/göletlere girerek, sadece gözleri suyun dışında kalacak şekilde bütün vücudunu suya daldırır. Bu yöntem sayesinde keskin zehir etkeni buhar şeklinde, aşağıdan yukarıya, burunlarına kadar çıkarak yoğunlaşarak önce sıvılaşır, göz kanallarına ulaşır, nihayetinde havayla temas ederek soğur ve katılaşarak taşlaşır. Yılanla beslendiği her seferde bu durum tekrarlanır. Böylece göz kanallarının ucuna doğru, burnun gözlere yakın iki tarafındaki kıllara yapışık halde üst üste birikmiş birçok bezoar taşı oluşur. Katılaşmasına rağmen bu taşların yumuşak ve nemli kaldığı, ağırlaştığında ise doğal olarak düştüğü ya da hayvanın bunları ağaç gövdelerine sürterek düşürdüğü söylenir. Bakla veya nohut büyüklüğündeki bu taşlar toplanarak şahsen kullanılır veya satılır (Tîfâşî, 1977, s. 119-120; Şîrvânî, 1999, s. 153; el-Halebî, 2023, s. 76). Kesin doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle birlikte on üçüncü yüzyılda yaşamış bir Selçuklu emiri olan Sungur b. Kılıç'ın (Seyfeddin Karasungur) bu geyikleri bizzat gördüğü ve geyiklerin insanlar tarafından bezoar amaçlı avlandığı anlaşılmaktadır. Tîfâşî, bunların zehirlere karşı etkinliğini öğrenmek için Karasungur'a bezoarları deneyip denemediğini sormuşsa da olumsuz cevap almıştır. Ayrıca Karasungur'un fındık büyüklüğündeki bu taşları koluna ipek beziyle bağladığı aktarılmaktadır. Bu taşları bilen ve bunlara sahip olan iki kişinin Abbasi Halifesi Müstaîn-Billah ve Mısır Eyyubi sultanı Eşref Musa olduğu söylenmiştir. Göz kanalı menşeli bezoarlar dışında kalan görüşlerden ikincisi İbrahim b. Cumay' (muhtemelen Hibetullah ibn Zeyneddin ibn Cumay' ö.1198) ve diğer Mısırlı hekimlerin görüşü olan ve taşın geyiğin kalbinden çıkarıldığına yönelik görüştür. Tîfâşî, bu görüşün yanlış olduğunu ve dolayısıyla onlara katılmadığını belirtir. Üçüncü görüş ise taşın hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Müellif bu görüşe katılmakta ve çıkarılan bu taşın Çin'den getirilenlere benzediğini söylemektedir (Tîfâşî, 1977, s. 120-121). İbn Meymun'un görüşüne göre ise taş, hayvanın safra kesesinde oluşur. Ayrıca bezoarın doğu ülkelerindeki erkek geyik veya yaban keçisinin gözlerinin köşelerinden çıkan bir madde olduğu görüşlerine katılmaz (Bos, 2022, s. 85).

Tıbbi Etkileri

Tıbbi bir drog olarak bezoar hayvansal, bitkisel, mineral zehirler ile zehirli hayvan sokmalarına karşı faydalı olarak görülmüş, zehirleri etkisiz hale getirmede hiçbir taşın buna denk olamayacağı iddia edilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 125-126). Bezoar taşının tıbbi kullanımı dahili ve harici olmak üzere iki yöntemle uygulanmaktadır. Dahili kullanımda taş eğelenir/rendelenir, bir sıvıyla karıştırılır, hastaya veya zehirlenen kişiye içirilir. Harici kullanımı ise taşın emilmesi veya doğrudan zehirli hayvan tarafından sokulan noktaya bastırılması şeklindedir. Bezoar taşının rendelenip içilmesi, yüzük taşı veya kolye olarak kullanılmasının sıcak ve soğuk zehirlere

karşı fayda sağladığı söylenmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178). Avrupa'da bezoar kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan Portekizlilerin taşı birçok hastalığa karşı kullanıldığı bilinmektedir. Buradaki kullanım usulü de tıpkı doğudaki gibi taşın eğelenmesi ile başlar, toz haline getirilir ve doğu pratiğinden farklı olarak şarapla karıştırılıp içilir. Bu usul dışında taşın birkaç saniye bir yiyeceğe veya içeceğe bandırılarak aç karna alınması ile kolye şeklinde kullanımı yaygındır (Figuerola, 2017, s. 141). Salih b. Nasrullah Hintlilerin bu taşı zehirli hayvan sokmalarına karşı bir panzehir olarak kullandıklarını aktarmıştır (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Dolayısıyla hem doğuda hem de batıda temel kullanım amacının panzehir olduğu anlaşılmaktadır.

Bezoarın tıbben kullanım usulleri arasında yüzük taşına yerleştirilmek suretiyle kullanımı vardır. Bilhassa devlet yöneticilerinin bu yöntemle başvurduğu görülmektedir. İsveç Kralı XIV. Eric (ö. 1577) ve İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in (ö. 1603) içlerine bezoar yerleştirilmiş gümüş yüzük takması olası bir zehirlenmeye karşı alınmış pratik bir tedbir örneklerindendir. Aynı zamanda Toskana Büyük Dükü I. Francesco de Medici'nin de etrafı altın süslemelerle kaplı yumurta büyüklüğünde bir bezoar taşına sahip olduğu bilinmektedir. Hatta onun şüpheli ölümünün de zehirlenme kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bu vakada kişi zehirlenme tehdidinin farkında olsa da zehirlenme esnasında bezoarı kullanıp kullanmadığına dair bilgi bulunmamaktadır. Kullanmış olduğu varsayılabilirse bile olay ölümle sonuçlandığından taşın alınan zehir türüne karşı işlevsizliğini kanıtlamaktadır (Figuerola, 2017, s. 148; Stark, 2003, s. 70, 74). Benzer şekilde İran şahı Fethali, olası zehirlenmelerde kullanması için Napolyon Bonapart'a hediye olarak doğuya özgü üç bezoar verdiği fakat bu taşların Napolyon tarafından küçümsenerek ateşe atıldığı söylenmektedir (Cressey, 1879, s. 6; Elgood, 1935, s. 74).

Bezoarın tıbben kullanımının yaygın ölçüsü vakadan vakaya değişmekle beraber on iki arpa tanesi ağırlığıdır. On iki arpa tanesi ağırlığındaki bir bezoarın yüzük taşına yerleştirilip akrep ve diğer zehirli hayvan sokmalarına karşı kullanıldığı ve ısırılan bölgeye tatbik edilmesinin fayda sağladığı belirtilmektedir. Bu tip sokmalarda etkilenen bölgeye yapışan taşın, vücuda yayılmış zehri tümüyle emdiği ve bu süreçte deriye yapışık kaldığı, yara iyileşince de taşın kendiliğinden düştüğü söylenmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 120, 127). Bu taşın yeni bir vakada kullanılabilmesi için bir müddet suda bekletildiği, yani önceden çekilen zehirden arındırıldığı, ancak bu işlemten sonra tekrar kullanılabilmesine yönelik bilgiler de vardır (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259). Hayvansal zehirlenmelerde alınan on iki arpa tanesi ağırlığındaki bezoarın zehri ter yoluyla dışarı attığı ve hastayı ölümden kurtardığı kaydedilmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178-179; el-Halebî, 2023, s. 76). Aynı ağırlıktaki öğütülmüş bezoarın şarapla içilmesi veya yeteri kadar yağ ile karıştırılıp merhem şeklinde yaralı bölgeye uygulanmasının da faydalı olduğu bildirilmiştir (Bavhini, 1613, s. 74). Benzer şekilde üç ila on iki arpa tanesi ağırlığındaki bezoarın ezilerek, eğyle törpülenerek veya bileyi taşı üzerinde zeytin yağı veya suyla karıştırılarak tüketilmesinin zehir etkenini terle attırmaya yardımcı olduğu söylenmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 126). Örneğin Roma'da bütün zehir tiplerine karşı bezoar içerikli ilaçlar kullanılmış ve bunların şiddetli terleme ile zehri vücuttan attığı test edilmişti (Thorndike, 1941, s. 5/316).

Öğütülmüş bezoar taşı rezene suyu ile karıştırılarak, yılan ısırığına maruz kalan bölgeye uygulanmış ve bu işlemin, hem ağrıyı hafiflettiği hem de deri rengini normalleştirdiği iddia edilmiştir. Ayrıca, savaş meydanında zehirli yılan tarafından ısırılan bir asker için bir kırattan daha az miktarda öğütülmüş koç bezoarının, şarap ve sarımsak ile karıştırılarak içirildiği belirtilmektedir. Tedavi sürecinde, askerin vücudunda benekler oluştuğu, ardından kan işeyerek zehirden arındığı ve iyileştiği aktarılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). Bu anlatım, Orta

Çağ'da bezoar taşının detoksifikasyon ve panzehir olarak kullanıldığına dair bir örnektir. İranlı hekim İmâdüddîn Şîrâzî'nin (ö. 1592/h. 1000) Bîrûnî'den alıntı yaptığı anlaşılan metinde, bezoar taşının geniş bir kullanım alanına sahip olduğuna dair önemli tıbbi bilgiler aktarılmaktadır. Şîrâzî, bu tedavi yönteminin yalnızca yılan ısırıkları için değil aynı zamanda diğer hayvan ısırıkları ve eşek arısı sokmaları olmak üzere neredeyse bütün hayvan zehirlenmelerine karşı etkili olduğunu belirtmiştir. Şişme ve kızarma olan bölgeye merhem şeklinde uygulandığında şişliklerin azalacağı ve derinin doğal rengine kavuşacağı ifade edilmiştir. Savaş meydanında yılan tarafından sokulan bir asker için önerdiği tedavi, altı arpa tanesi ağırlığında öğütülmüş bezoarın şarapla karıştırılarak hastaya verilmesini içermektedir. Bu işlem sonrasında hastaya süt içirilmesi gerektiği ve hastanın bu sütü kusmasının beklendiği kaydedilmiştir. Tedavi sürecinin bir aşamasında, deriye kesi atılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar bu tedavi sırasında hastada püstüllü döküntüler ortaya çıkma riski olsa da nihayetinde hastanın rahatladığı ve iyileştiği bildirilmiştir (Elgood, 1935, s. 77). Ayrıca, öğütülmüş bezoar taşının bir içeceklerle karıştırılarak hastaya verilmesinin, kusturucu etkisi sayesinde, zehri vücuttan atmasına yardımcı olduğu ve bu yolla hastanın midesini temizlediği kaydedilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 121).

Bezoar, "cavizen" olarak da adlandırılmakta olup, panzehir işlevi görmesinin yanı sıra, kanın pıhtılaşmasını engelleyici özelliklere sahip olduğu ve safrayı dengelediği söylenmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 262). İbn Sînâ, bezoarın her türlü zehre karşı koruyucu bir panzehir olarak etkili olduğunu vurgulamış ve bu taşı, daima hazır bulundurulması gereken panzehirler arasında değerlendirmiştir. Özellikle, haşereleri uzaklaştırmada ve öldürmede bu taştan övgüyle bahsedilmiştir (İbn Sînâ, 1999, s. 1/332, 340). İbnü'l-Baytar, er-Râzî'nin bu taşı hem zehirlere karşı bir panzehir hem de diş çürüklerine karşı tedavi edici bir ilaç olarak kullandığını ve fayda gördüğünü kaydetmiştir. er-Râzî'ye dayandırdığı aktarımına göre ne müfret ne de mürekkep panzehirlerin hiçbirisi bezoar kadar etkili değildir. Humma ve göz nezlesine (remed) karşı da önerilen bezoarın bu rahatsızlıklarda nasıl kullanılacağı da açıklanmıştır. Buna göre güneşte bekletilerek terlemesi/nemlenmesi beklenen bezoardan çıkan suyun emilmesi önerilmektedir. Ayrıca şiddetli kuruntudan dolayı kalbi zayıf düşmüş kimselere miskalin altında biri kadar sıvıyla karıştırılmış bezoar verildiği ve kalbi güçlendirdiği söylenmiştir. Hasan b. Abdurrahmân bu açıklamanın neredeyse aynısını aktarmaktadır (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/180; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; el-Halebî, 2023, s. 77). Bu şikayetlerin yanı sıra taşın şişlere, darp izlerine karşı da faydalı olduğu söylenmiş olup etkisini bir gün bir gecede gösterdiği iddia edilmiştir. Bu yöntemin mücerreb olduğu yani denenmek suretiyle fayda sağlandığı bildirilmiştir (Şîrvânî, 1999, s. 151). Hasan b. Abdurrahmân diğerlerinden farklı olarak ruhun kuvvetini koruyan özelliğine dikkati çekmiştir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258). İbn Meymun, mineral ve hayvansal bezoarları ayrı ayrı kullanmış ve tedavi süreçlerinde hastalarına tatbik etmiştir. Mineral bezoarların etkisizliğine işaret ettikten sonra hayvansal bezoarların iyileştirici etkilerinin tecrübe ile kanıtlandığını ifade etmiştir. Bezoar ile tedaviye yönelik çeşitli reçeteler sunan İbn Meymun, tariflerinden birinde bir kırattan miskalin sekizde biri oranına kadar bezoar kullanır. Buna göre bezoar taşı önce bir değirmen taşı üzerinde zeytinyağı ile yoğrulur, ardından bu karışım zehirlenen veya ısırılan kişi tarafından yalanır ve ayrıca yaralı bölgeye tatbik edilir. Bu uygulamanın hastayı iyileştirip ölümden kurtardığı belirtilmiştir. Başka bir tarifte ise, ağaç kavunu (utruc) çekirdeği, zümrüt ve bezoarın karışımının, hayvansal, bitkisel ve mineral zehirlere karşı etkili olduğu ve bu reçetenin denenmiş, hatta şüphe götürmez bir tedavi yöntemi olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca ısırılan veya zehirlenen kişinin taşı yalaması, ilgili noktaya tatbik etmesi de tavsiye edilmektedir. Bu yöntemlerin zehirlenmeye karşı fayda sağlayacağı ve hastayı iyileştirip ölmekten kurtarabileceği iddia edilmiştir

(Bos, 2022, s. 85). İbn Meymun'un ölümünden yarım asır kadar sonra dünyaya gelen filozof hekim Pierre d'Abano, bezoarın zehirlenmelerde kullanımının yanı sıra zehir tipine ve etkisine göre kullanılan farklı bezoar tipleri, terkipleri ve tedavileri hakkında detaylar vermektedir (d'Abano, 1593, s. 42). d'Abano, tariflerinden birinde bezoar kullanımından önce sıcak suda eritilmiş tereyağı ile hastanın kusturulmasını ve ardından hastaya ballı su verilmesini önermektedir. Daha sonra hastaya kaynatılmış şarap ve bezoar&tiryak karışımı verilmesini ve hastanın yedi saat boyunca aç bırakılması gerektiğini söyler. Ayrıca zehirlenen kişi için üç gün boyunca bezoar ve çam fıstığı yağı tüketimi tavsiye eder. Farklı zehirlenme tiplerinden biri olan afyon zehirlenmesine karşı ise bezoarla birlikte iki dirhem kunduz yağı içilmesini önerir (d'Abano, 1593, s. 43, 61, 66). Sevilalı hekim ve botanist Nicolás Monardes (ö. 1588), Peru dağlarında şifalı otlarla beslenen hayvanlardan elde edilen bezoarların zehirlenmelerde, arı sokmalarında, kalp rahatsızlıklarında, veba hummalarında, ağrılarda, vücut lekelerinde, cüzzam, uyuz ve iskorbüt gibi hastalık ve semptomlarda faydalı olduğunu bildirmiştir. İyileşmek içinse taşın en az iki veya üç kez kullanılması önerilmektedir (Monardes, 1596, s. 100; Bavhini, 1613, s. 206). Bezoarın Etiyopya'da saray halkı tarafından aralıklı hummalara karşı kullanıldığı da aktarılan bilgiler arasındadır (Poncet, 1709, s. 73; Stark, s. 71). Ayrıca açık veba kabarcıkları, kızamık, zehirli ısırıklar ve mesane rahatsızlıkları gibi vakalarda öğütülmüş bir veya iki tane bezoarın gül suyu ile yoğrularak tüketilmesinin tedavi edici özelliğine dikkat çekilmiştir (Orta, 1913, s. 366). Taşın müfret bir drog şeklinde kullanımının yanı sıra çeşitli droglarla (lumbriger otundan on iki peni, santónico tohumundan beş peni, verdolaga/semiz otu çekirdeğinden üç peni, carlina/ deve diken çekirdeğinden üç peni ve bezoardan üç peni) hazırlanan terkiplerle de faydalı olduğu, bilhassa aç karna kullanılmak kaydıyla bağırsak kurtlarına karşı etkili olduğu kaydedilmiştir. Yetişkinlerin yanı sıra hastalanan çocuklarda sütle karıştırılan öğütülmüş bezoarın yararlı olduğu bildirilmiştir (Monardes, 1596, s. 101). Hürmüz, Horasan ve Mağrib (Kuzey Afrika) bölgelerinde, insanların zehirlenme ve melankoli gibi durumlarda iyileşmek amacıyla otuz küçük parça bezoar kullandıkları, kolera, kaşıntı, humma (yüksek ateş) ve mantar gibi vakalarda da bezoara başvurdukları aktarılmaktadır. Deriye temas halinde zehirlenenleri zehirden koruduğu gibi, zehri vücuttan dışarı attığı; haricen kullanıldığında ise yaraların iyileşmesine yardımcı olduğu ve kuduz köpek ısırıkları ile diğer hayvan sokmalarına karşı kişiyi koruduğu öne sürülmektedir (Orta, 1913, s. 365). Varlıklı Hintlilerin gençlik iksiri ve hıfzıssıhha amacıyla, mart ve eylül aylarında yılda iki kez gerçekleştirilen arınma ritüelinin ardından, beş gün boyunca sabah aç karna dört ila on adet bezoarı öğütüp gül suyu veya bu amaçla hazırlanmış özel su ile karıştırarak beklettikleri ve hazırladıkları suyu içtikleri ifade edilmektedir (Monardes, 1596, s. 101; Orta, 1913, s. 364). Bezoar taşının öğütülerek kullanılmasının yanı sıra, astrolojik hesaplamalar sonucunda yapılan tılsımlara konu olduğu bilinmektedir. Bu taşın özellikle akrep burcunda etkili olduğu iddia edilmekte ve gezegen konumları ile akrep sembolü arasında bir ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, akrep sembolünün Sagittarii (yay burcu) ve Scorpio (akrep burcu) işaretleriyle birlikte değerlendirilmesi, bezoar taşının etkisinin daha da güçlendiği yönünde bir inanç oluşturmıştır (Bavhini, 1613, s. 74). Eski bilginlerden aktarılan bir diğer özellik, belirli kuralların izlenmesi durumunda etkili olduğuna dair inançtır. Bu doğrultuda yapılan bir tılsımda, bezoar taşı altın bir yüzük içerisine yerleştirilmekte ve üzerine akrep resmi çizilmektedir. Tılsımın etkisini artırmak amacıyla, bu işlemin ayın akrep burcunda bulunması ve yükselenin burcun kutuplarından birisinde yer alması gerektiği vurgulanmaktadır. Böylece, bezoarın akrep zehrine karşı etkili olacağına inanılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 127; İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/179; Şîrvânî, 1999, s. 156; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; Bavhini, 1613, s. 78). Bu tılsım, el-Halebî tarafından şu şekilde

açıklanmaktadır: Ay, Akrep burcunda ve Güneş ile 1 derecelik bir açıdayken, Mars gününde Ay saatinde, kuyrukları birbirine dolanmış iki akrep resmi çizilmekte ve bezoar taşı altın bir yüzüğe yerleştirilmektedir. Ardından, günlük ve zift karışımından pastiller (kurs/tablet) hazırlanmakta, akrep resmi kazınmış yüzükle bu pastiller mühürlenmektedir. Son olarak, bu pastillerin uygun bir sıvı ile içilmesi sağlanmakta ve böylece etkilenen kişinin zehirli hayvan sokmalarına karşı koruma sağladığına inanılmaktadır (el-Halebî, 2023, s. 77-78). Bu örnek, Tîfâşî'nin aktarımlarına oldukça yakın bir niteliğe sahiptir. İbn Daye'nin oğlu ve Ahmed b. Tolun'un kâtibi olan Ahmed b. Yûsuf/Hametus (ö. 912) tarafından kaydedilen bir tarife göre, üzerinde akrep resmi kazınmış olan bezoarlı yüzükle mühürlenmiş pastillerin tüketilmesinin akrep zehrine karşı etkili olduğu ifade edilmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 128). Bir diğer tılsıma göre, bir kimse Ay, yeni Ay evresindeyken, Çarşamba gününün Merkür saatinde belirli harfleri panzehir taşının üzerine resmederse ve bu taşı eşek arısı, bal arısı gibi haşaretin ısırıldığı noktaya tatbik ederse zararlarına karşı fayda sağlayacağına inanılmaktadır. Ayrıca, üzerine gizemli yazılar yazılmış olan bu panzehir taşı, sirkeyle yoğrulmuş kırmızı toprak üzerine mühürlenip etkilenen bölgeye bu taş basılırsa benzer şekilde faydalı olacağı söylenmektedir (el-Halebî, 2023, s. 77). Hayvansal bezoarın akrebin yanına konulup, iğnesinin taşa değdirilmesi halinde, iğnesindeki zehrin etkisiz hale geldiğine ve akrebin sokması durumunda zarar vermediğine inanılmaktaydı (Tîfâşî, 1977, s. 124; Bavhini, 1613, s. 75). Benzer şekilde, zehirlenen birey yüzükteki bezoarı emdiğinde, zehrin öldürücü etkisinden kurtulacağına inanılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 128). Bezoar taşının, yalnızca yüzük olarak değil, aynı zamanda kolye taşı olarak da kullanıldığı ve tedavi edici özellikler taşıdığına dair inançlar bulunmaktadır. Kolye şeklinde takılan bezoarın, baş dönmesi, zihinsel yorgunluk, baş ağrısı, bayılma, çarpıntı ve korku gibi rahatsızlıklara karşı faydalı olduğu inanılmaktadır. Ayrıca, bıçak ucu büyüklüğündeki bir bezoar parçasının, ateşli veya silahlı yaralanmaları, bir gün gibi kısa bir sürede iyileştirdiği söylenir (Thorington, 1944, s. 70-71).

Bezoarın meşhur bazı kimselerin zehirlenme ve hastalık vakalarında doğrudan kullanımı taşın şöhretini artırmışa benziyor. Örneğin dokuzuncu Haçlı Seferi sırasında Memlûk Devleti Sultanı Baybars (ö. 1277) ile ilişkilendirilen bir suikastçının, İngiltere prensi (kısa süre sonra İngiltere kralı olan) I. Edward'ı ortadan kaldırma amacıyla Haziran 1272'de kendisine zehirli hançerle suikast tertiplemesi sonrasına aittir (Armitage, 1881, s. 77-78). I. Edward'ın (ö. 1307) Aron (muhtemelen Akka) şehrinde zehirli bir hançerle yaralandığı ve tapınakçıların büyük ustasından temin ettiği bezoar sayesinde ölmekten kurtulduğu söylenmektedir. Aktarımın sahibi d'Abano, prene verilen bezoarın benzerini gördüğünü ve bunun kırmızı, sünger gibi hafif ve alçı gibi kırılması kolay olduğunu bildirmiştir. Bu taşın, kendisine has özelliği sayesinde, bütün ölümcül zehirlere karşı kullanıldığını söylemiştir (d'Abano, 1593, s. 99). Bezoar taşının fakir zengin fark etmeksizin herkesin bulundurmak istediği bir panzehir olduğu, özellikle de faydasını görenlerin bu taştan vazgeçemediği anlaşılmaktadır (Şîrvânî, 1999, s. 152). Bilhassa saraylarda krallar tarafından kullanıldığı bilindiğinden, İspanyol bir soylu zehirlere karşı etkili bir panzehir olduğunu iddia ettiği bir bezoarı Fransa kralı IX. Charles'a (ö. 1574) hediye eder. Kral taşın etkinliği öğrenmek için meşhur cerrahı Ambroise Paré'yi çağırır ve kendisine zehrin etkilerini ortadan kaldırabilecek bir madde bilip bilmediğini sorar. Paré ise bu tarz bir panzehir olamayacağını çünkü farklı şekillerde çok sayıda zehir çeşidi olduğunu açıklar (Thompson, 1923, s. 61). Bezoarı getiren İspanyol, taşın yaygın bilinen bir panzehir olduğunda ısrarcı olunca taşın ne derece etkili olduğu test edilir. Bunun için ertesi gün infaz edilecek bir mahkûm getirilir. Kurtulması halinde ise serbest bırakılacağı taahhüt edilir. Daha önce saray aşçısı olan ve çaldığı gümüş tabaktan dolayı ölüme mahkûm edilen aşçı, kesin bir ölüm karşısındaki yaşama

ihhtimalini memnuniyetle kabul eder. Mahkûma, bir eczacı gözetiminde önce zehir sonra bir miktar bezoar verilir. Nihayetinde zehrin etkisiyle yedi saat boyunca acı çeken bu kişiye Paré'nin müdahaleleri de yetersiz kalır. Mahkûmun ölümünden sonra bizzat Paré tarafından yapılan ve açıklanan otopsi raporu taşın zehre karşı hiçbir etkinlik göstermediği yönündeydi. Bu sonuca itimat eden kral taşın geri parçasının ateşe atılmasını emreder (Thompson, 1923, s. 62). Şüpheli zehirlenme vakasına dair bir örnek de on dokuzuncu yüzyıl İstanbul'unda kayda geçmiştir. 1842'de İstanbul'da görev yapan ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi ve patoloji profesörü olan Avusturyalı doktor Sigmund Spitzer de bu olaya şahit olmuştur. Anlatıma göre bir Ramazan gününde Spitzer'i evine davet eden ev sahibi iftardan bir süre sonra aniden yüzü beyazlar ve şiddetli kasılmalarla birlikte nöbet geçirir. Neticede doğru müdahale ile hasta kendine gelmiştir. Her ne kadar doktor, bu durumu ev sahibinin yediği sağlıksız midyeli pilava ve ev sahibinin nöbet geçirebilen bir yapıya sahip olmasına bağlasa da doktor dışındaki herkes zehirlendiğinden emindiler. Ortamdakiler, bu iddialarını ev sahibinin bir gece önce samimi bir arkadaşı ile içtiği kahveye zehir katılmış olabileceği olasılığına dayandırmışlardır. Olası bir zehirlenmeye karşı ev sahibi, cüzdanında taşıdığı küçük bezoar taşını mühürlü altın yüzük yardımıyla kazır, bu tozları suyla karıştırır ve ortamda bulunan Mevlevi dervişe okutturur. "Hiç şaşmayan özel bir ilaç" olarak tanımlanan bu bezoar sayesinde zehirlerden korunduğuna inanılır (White, 2023, s. 1/27-29). Yine bu dönemde bezoar taşlarının panzehir dışında kötü ruhlara karşı bir koruyucu olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anlatıma göre İstanbul'da hekim olmadığı halde hekimlik mesleğini uygulamaya çalışan İbrahim Emirzade Efendi'nin "kötü ruh" ve "şeytan girme" şikayetiyle kendisine başvuran hastaya bezoar taşı tozu içeren bir muska yazması ve karşılığında ücret almasından bahseder. Aslında İbrahim Emirzade Efendi, Eski Bedesten'de çelik bıçak ve hançer imalatı yapan bir esnaf olmasına rağmen insanları kendisine inandırmanın bir sonucu olarak bu işi yürüttüğü anlaşılmaktadır (White, 2023, s. 1/25, 27). İstanbul haricinde, Anadolu'nun doğusunda da bezoarın bilindiğine dair örnekler vardır. Bu noktada Trabzon'dan Tahran'a geçmekteyken saldırıya uğrayan genç bir İngiliz diplomatın bezoar anlatısı ilginçtir. Diplomat, yolda saldırıya uğrar ve çantasında taşıdığı güzel kokulu *pomad* (saçsakal bakım kremi) kutuları soyguncular tarafından ele geçirilir. Bu kremleri tereyağı sanıp yanlarında taşıdıkları ekmekle yemeye başlarlar. Diplomat da bunun yemek için tehlikeli bir madde olduğunu ve kötü etkisinin ancak panzehirle atılabileceğini söyleyince saldırganlar bu sefer de kendisinden panzehir olarak bezoar taşı bulmasını talep etmişlerdir. Bu anlatılar Anadolu'da bezoarın bilindiğine ve zehirlenmelerde kullanıldığına dair birkaç örnektir (White, 2024, s. 2/63-64).

Hintlilerin, ayrıca bezoar taşı da içeren bir terkibi kullanıma uygun hale getirerek sakallarını sıvazladıkları ve bu geleneği on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdürdükleri ifade edilmektedir (Cressey, 1879, s. 8).

Bezoarın aşırı dozda alınması ve sonuçları konusunda ise çok az bilgi vardır. Portekizli hekim Orta'nın bu konudaki açıklamalarına göre aşırı dozda bezoar alımı zehirlemez. Fakat yine de küçük dozlarda alınmasını önermektedir. Ancak bazı hekimlerin bu konudaki tecrübelerini de aktarır ve ölüm riskine dikkat çeker (Orta, 1913, s. 365). Sadece bezoarın değil aynı zamanda taşın kaynağı olan geyiğin etinin aşırı miktarda yenilmesinin insanda uyuşturucu bir etki yaptığı söylenmektedir. Bu durum geyiğin kuyruğunda taşıdığı zehirli düğümle açıklanmıştır. Bezoar geyiğinin kuyruk uçlarında taşıdığı bu zehrin kralların tavsiyesi ile avcılar tarafından alındığı söylenmektedir. Kafsa/Gafsa (Tunus)'da avcılar tarafından uyuşturucu sürülmüş av aletleri ile avlanan bezoar geyiklerinden hem zehir düğümleri alınır hem de etleri yenilirdi. Bir

geyiğin hem panzehir özelliği taşıyan bezoar taşı hem de kuyruğunda zehir taşıması iki zıt unsurun aynı yerde bulunması bakımından hayretle karşılanmıştır. Bu etlerin kurutulmuş olanlarından yiyen bir topluluğun geyiğin etinde bulunan zehir dolayısıyla üç gün boyunca kendisine gelemeyip sürekli uyuduğu bildirilmiştir. Fakat bu zehrin onları öldürmediği, ancak normalde kalpteki kanı dondurup öldürdüğü, sadece geçici bir süreyle onları uyuşturduğu ve bu vakayı aktaran müellifin de bizzat bu etten yediği anlaşılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 129-131).

Bezoar Testleri

Kıymetli bir ticari ürün vasfında olan bezoar için 10 ve 13. yüzyıllar arasında hem doğuda hem batıda orijinallik testleri yapılmıştır. Orijinallik testinin yanı sıra daha keçinin karnında dayken elle yoklamak şeklinde büyüklüğü/küçüklüğü yönünden ebat testi ve bulunup bulunmadığı yönünden de varlık/yokluk testi yapılmıştır. Canlı bir keçinin karnında bezoar bulunup bulunmadığını kontrol etmek ve satılacak keçinin fiyatını taşıdığı bezoar sayısınca belirlemek köylülerin uzmanlık alanıydı. Keçinin karnının altından geçirilen ellerle göbeğinin her iki tarafına vurulmak şeklinde taşlar yoklanır. Böylece keçinin karnında bezoar varsa bulunduğu noktadan aşağıya doğru düşer ve bu sayede insanlar ellerine gelen taşları sayarak keçinin kaç bezoar taşıdığını tahmin ederler (Tavernier, 1925, s. 116). Genellikle piyasada rağbet gören bezoarlar hayvansal menşeli olup çoğunun sahte olduğu bildirilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 138). Sahte bezoarlar ise orijinallerinden ayırt edilemeyecek gerçeklikte imal edilmektedir. Sahtesinin yapımında, orijinalindeki katmanlı yapı taklit edilir ve yapımında hayvansal bezoara benzeyecek doğal içerikler kullanılır. Fakat yine de orijinali ile karşılaştırıldığında orijinalinin taklit edilemeyen bazı özellikleri dolayısıyla sahte olduğu anlaşılır. Teste tabi tutulmadan önce bir bezoarın sahte olduğu katmanlarının kalın, yüzeyinin tozlu ama pürüzsüz, noktasız/beneksiz ve renginin koyu oluşundan anlaşılır (Tîfâşî, 1977, s. 122). Sahte taşın ana hammaddesi reçine olup yapımında ayrıca bezoar rengini andıran malzemeler kullanılır (Tavernier, 1925, s. 116). Bazıları da hakiki bezoarı ezip bunu ufak taşlar ve ağaç tortuları ile sıvayıp kurutur ve her katmanda bu işlem tekrarlanır. Sonra bu malzemeler birleştirilir ve cilalanarak hakiki bezoar görünümü verilir. Yani bunun içeriğinde bezoar olsa da yapı olarak hilelidir (Şîrvânî, 1999, s. 153). Hakiki bezoarların genel özelliği ise sarı veya sarımsı, süt beyazı/kırık beyaz, hafif, kırılğan, ince katmanlı, noktalı/benekli ve tat olarak acı olmalarıdır (Tîfâşî, 1977, s. 122-123). Gerçeğini sahtesinden ayırt edebilmek maksadıyla hem doğuda hem de Avrupa'da pratik orijinallik testleri yapılmıştır. Ön plana çıkan testler arasında yılan bezoar vermek, tavuk-yılan deneyi, kağıt-tebeşir testi, bezoarı sütle karıştırma, ılık suda bekletme, güneşte bekletme, rüzgara tutma ve bezoara kızgın şiş geçirme vardır (el-Bîrûnî, 2017, s. 258; Tîfâşî, 1977, s. 123; Tavernier, 1925, s. 116; Fryer, 1912, s. 141; Şîrvânî, 1999, s. 154; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; el-Halebî, 2023, s. 76; Orta, 1913, s. 364). Taşların orijinallliğini test eden uzmanlara göre piyasaya sürülen taşların yaklaşık %10'u gerçek geri kalanı ise sahtedir (Monardes, 1596, s. 99). Bir başka örnekte ise hakiki taş oranı %21.42'dir. Bu oran, teste tabi tutulmuş 280 bezoardan sadece 60 tanesinin hakiki çıkmasına dair gerçek bir hikâyeye dayanmaktadır. Kuzey Afrika'da Muvahhid Devleti'nin ikinci emiri ve halifesi Ebu Yakub Yusuf b. Abdülmümin'in (ö.1184) meclisine katılan biri tarafından anlatılan bu hikâyeye göre Fas'ta sepet içinde saraya 280 bezoar getirilmiş ve bu numuneler değerli taşlar uzmanlığı da yapan kuyumcular ve hekimlerce teste tabi tutulmuştur. Buna göre taşların sadece altmış tanesi hakiki çıkmıştır. Orijinallik testini geçen bu taşların bir kısmını kendine ayıran emir kalanları da hayır maksadıyla ihtiyaç anında hayvanlar tarafından ısırlan ve zehirlenen kimselerin kullanımı için çarşı eminlerine ve bölgenin ileri gelen yöneticilerine/şeyhlerine dağıttırıştır. Tavukların denek olarak kullanıldığı bu deneyde tabiplerin

gözetiminde zehirli yılanlar kullanmıştır. Deneyde öncelikle yılanların tavukları sokması sağlanmıştır. Ardından tavuklara işaretlenmiş ve bir kısmı eğelenerek öğütülmüş bezoar verilmiştir. Taşların etkisi, yılan tarafından zehirlenen tavuğun bezoar tüketmesinden sonra, yaşayıp yaşamamasına göre değerlendirilmiştir. Testin sonucuna göre bu taşlardan sadece altmış tanesinin hakiki çıktığı; geriye kalan iki yüz yirmisinin, ölen tavuklar da göz önünde bulundurularak, sahte olduğu anlaşılmıştır (Tîfâşî, 1977, s. 123). Bundan bağımsız başka bir deneyde yılan ve akrepler denek olarak kullanılmıştır. Zehirli bu iki hayvana içirilmek üzere iki arpa tanesi kadar bezoar öğütülmüş ve suda eritilmiş karışım içirtilmiştir. Bu karışım yılan ve akrebin ölümüne sebebiyet vermişse taşın hakiki olduğuna karar verilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 124; Şîrvânî, 1999, s. 154; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260). Müellifin bizzat şahit olduğu bir alışveriş hakiki ve sahte bezoarlar hakkında ilginç bilgiler sunmaktadır. Taşlar konusunda uzman olan Endülüslü bir kuyumcunun İskenderiye limanındaki dükkanında gerçekleşen bu alışverişte satıcı yabancı bir tüccar olup elinde hayvansal bezoar olduğunu iddia ettiği 18 tane bezoarı satmaya çalışır. Elindeki taşları çantasından çıkarıp aracıya (kabzımal/dellal), aracı da bunları çarşı sorumlusuna/eminine verir. Çarşı emini de bunların hayvan bezoarı olduğunu doğrular. Nihayetinde taşlar dükkanına getirildiğinde kuyumcu bunların fiziksel özelliklerini inceledikten sonra tecrübesine dayanarak ikisi hariç geriye kalan 16 tanesinin sahte olduğunu söyler. Yani kuyumcunun tespitine göre satıcının elindeki bezoar taşlarının sadece %11,11'i hakikidir. Bunun üzerine kuyumcu, satıcıdan sadece hakiki olan iki tanesini satmasını istediye de satıcı buna yanaşmaz. Bunları toplu bir şekilde aldığını ve ancak toplu bir şekilde satabileceğini söyler. Nihayetinde satıcı, hakiki olanlardan bir tanesini satmaya ikna olur ve kuyumcu bunun miskalini 1 dinara satın alır (Tîfâşî, 1977, s. 139). Müellif, benzer şekilde Kahire'de de bir satıcının hayvan bezoarı diye sahte bezoarın her miskalini 1 dinara sattığına şahit olur. Hatta bu sahte taşların akrep ve yılanlara karşı da denendiği ve hiçbir fayda vermediği belirtilir (Tîfâşî, 1977, s. 140). Dolayısıyla Mısır coğrafyasında hem sahte hem de hakiki bezoarların satıldığı ve ikisinin de hakiki bezoar fiyatına yani miskal başına 1 dinara alıcı bulunduğu anlaşılmaktadır. Şîrvânî ise hakiki bezoarın rayiç bedelini miskal başına 5 miskal altın olarak verir ki bu da altından daha değerli olduğunu gösteren bir örnektir. Fakat sahtesini hakikisinden ayırt etmenin güç olduğunu, Bağdat ve Mısır'da bile bunun tespitini yapabilecek uzman bulmakta güçlük çekildiğini dolayısıyla şehirlerde değerli taş uzmanı bulmanın zorluğuna dikkat çekilmektedir (Şîrvânî, 1999, s. 157). Hatta alım ve satım konusundaki güvensizliğin mahkemeye kadar taşındığı anlaşılmaktadır. Bu noktada 1603 senesinde İngiltere'de mahkemeye intikal eden bir satış işlemi alıcı-satıcı arasındaki uyuşmazlığa dikkati çekmiştir ve ürün sonrası sorumluluk alıcıya yüklenmektedir. Yani müşterinin satın aldığı ürün konusunda satıcı kadar uzman olması beklenmektedir. Bu vakada kuyumcunun biri bezoar olduğunu iddia ettiği bir taşı müşterisine satar. Fakat müşteri, taşın değerini yanlış beyan ettiğini düşündüğü kuyumcuyu mahkemeye verir. Neticede mahkeme müşteriyi haksız bulur. Kararda müşterinin aldığı ürüne dikkat etmek zorunluluğu olup dolayısıyla hiçbir talepte bulunamaz. Bu durumda *caveat emptor* (alıcı dikkat etsin) doktrini uygulanmış, satış işleminden önce kalite kontrolünün alıcının sorumluluğunda olduğu bildirilmiştir (Figuerroa, 2017, s. 148). Bu ve buna benzer olaylarda sahte bezoarın önüne geçmek için Orta Çağ ve Yeni Çağ'da taşın orijinallğine yönelik bir çok test yapılmıştır. Bir yandan sahte taşlar testten geçirilirken diğer tarafından hakiki taşların da kalite derecesini ortaya çıkarmaya yönelik testler yapılmıştır. Kalite testinde bezoar taşından rendelenen tozlar sütle karıştırılır. Sütte katılaşma ve donma meydana gelirse taşın kaliteli; aksi durumda kalitesiz olduğuna kanaat getirilirdi. Bunun dışında sirkeyle ovarak, yumurta sarısı veya yağda bekleterek de kalite testi yapılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 258). Orijinallik testleri ise kalite testlerine oranla daha fazladır. İlk örnekte

önceden tartılan bezoar taşı bir süre ılık suda bekletilir. Ardından ağırlığı kontrol edilir. Ağırlığında eksilme varsa yani içerikler ayrışıyorsa bunun sahte bezoar olduğuna kanaat getirilir. Ağırlığı değişmeyen bezoar taşları ise orijinallik testini geçebilmektedir (Tavernier, 1925, s. 116). Yine bu testte suyun renginin değişip değişmemesine göre de yorumlar yapılmış olup suyun renginde bir değişim yoksa bu taş hakikidir. Bu durumda içine çeşitli maddeler eklenerek elde edilmiş ve dolayısıyla içerdiği yapay içerikler sebebiyle suyun rengini değiştirmiş taşlar sahtedir (Pomet, 1748, s. 11).

Kâğıt ve tebeşir kullanılarak yapılan testte ise öncelikle tebeşirle kâğıdın üzeri çizilir sonra da bezoarla çizilen bu noktadan sertçe bir çizik atılır. Şayet kâğıtta zeytin rengi oluşursa bunun kaliteli bezoar olduğuna karar verilir. Kaynakta zeytinin rengi konusunda (siyah/yeşil) bilgi verilmemiştir (Fryer, 1912, s. 141). Suriye coğrafyasında *lak* (reçine, zamk) maddesiyle yapay bezoar yapıldığı ve bunları hakiki bezoardan ayırmanın çok güç olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sahte olup olmadığı içine kızgın ateşte ısıtılan iğne batırılarak anlaşılır. Yapay taşta ortaya çıkan duman siyahken; doğal taşta bu renk sarıdır ve aynı zamanda iğnenin ucu sarıya boyanmıştır (Elgood, 1935, s. 78). Buna benzer bir diğer testte ise kızgın şiş bezoara dokundurulduğunda ve batırıldığında taş, reçine veya balmumu gibi kızarıyorsa taşın bir karışım içerdiğine ve sahte olduğuna kanaat getirilir. Fryer, sıcak şişle uygulanan bu işlemin güvenilir ve yanılmaz bir test olduğu söylemiştir (Tavernier, 1925, s. 116; Fryer, 1912, s. 141; Pomet, s. 11). Ayrıca berrak suya konulduktan sonra üzerinde küçük beyaz kabarcıklar oluşuyorsa taşın orijinal olduğuna, bu belirtiler oluşmuyorsa şüpheli olduğuna karar verilir (Fryer, 1912, s. 141). Hakiki bezoarı sahtesinden ayırmanın bir yöntemi de pürüzlü ve sert cisimlerle beraber taşınmasıdır. Orta Çağ'a dair bir örnekte bu durumu tecrübe eden kişi aynı zamanda alıntının da sahibi olan Tîfâşî'dir. Anlatıma göre hakiki bir bezoar, içinde altın dinarlar olan bir keseye ve kese de çantaya yerleştirilir. Uzun bir yolculuktan sonra çıkarılan bezoarın tanınmayacak derecede değişime uğradığı ve tartıldığında ilk ağırlığını kaybettiği fark edilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 124). Altının pürüzlü yapısından dolayı ve muhtemelen sürtünmeden kaynaklı olarak, ilk haline nazaran, tanınmayacak bir hale dönüşmüştür. Ancak aynı taşın bu sefer ipekten bir beze sarılıp bir müddet sonra açıldığında eski haline dönüştüğü söylenmiştir. Bu durum değerli taş uzmanları olan kuyumculara sorulduğunda değişimin kaba ve pürüzlü maddelerle temasından dolayı gerçekleştiği söylenmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 125). Olayın gerçek olduğu kabul edilse bile organik bir taşın başkalaşıma uğradıktan sonra eski haline dönüşmesi zor görünmektedir. Sadece taşın yumuşak ve organik yapısından dolayı, tıpkı bir sünger gibi, her tarafından aldığı baskıyla içe doğru büzülme ve etrafındaki cisimler kaldırıldığında eski haline dönüşme ihtimali vardır.

Diğer bir testte bezoar zeytinyağına bandırılarak eğelenir. Daha sonra ortaya çıkan bezoar kırıntıları bir mile (metal çubuk) bulandırılır. Sonra mil donmuş kanın içine batırılır. Şayet mil, donmuş kanı eritirse bu hakiki bezoardır. Aksi taktirde sahtedir. Ayrıca bezoar güneşte bir süre tutulduğunda terleme yapıp su damlatıyorsa hakiki, kuruysa sahte olduğuna işarettir (el-Halebî, 2023, s. 76). İlginç bir test yöntemi de rüzgârın bezoarı uçurup uçurmadığına göre yapılırdı. Buna göre katmanlarından ayrılan taşlar rüzgâra karşı elde tutulur. Rüzgâr bunları uçuruyorsa taşın sahte olduğuna karar verilir (Orta, 1913, s. 364).

Diğer Bazı Panzehir Taşları

Bîrûnî teke taşı (haceru't-teys), yani hayvansal bezoar bahsinden önce özellikleri açısından teke taşına benzeyen el-Bâzezehr (البازهر) taşından da bahsetmektedir. Mineral bir taş Bâzezehr'in, emsali taşlar arasında en üstünü olduğunu belirtmekte ve birçok kullanım alanına işaret etmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 257). İmâdüddîn Şîrâzî, yer altından çıkarılan ve bezoar olarak tanımlanan bir taştan bahseder. İran coğrafyasından getirilen bu taşların sadece bıçak

kabzası yapımında kullanıldığını anlatmaktadır. Horasan halkının keşfettiği bir tiryaktan bahsederek bunun bezoarla (keçi taşı) karşılaştırılabilecek bir panzehir olduğunu ve *tiryak-i faruk-i-tis* ya da *keçilerin tiryakı* olarak adlandırıldığını söyler (Elgood, 1935, s. 77). Ayrıca Horasan'da halk arasında bu taş *zehir taşı* anlamında "hacerü's-semm" denildiği söylenmektedir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258). Bu madenin daha ziyade Çin topraklarında bulunduğunu ancak Musul ve Cezire-i ibn Ömer (Cizre/Şırnak) arasındaki bölgede de bizzat bu taşın çıkarıldığını gördüğünü söyler (Tîfâşî, 1977, s. 117). Buralarda çok bulunduğu bundan yüzükler, kaşıklar, düğmeler ve bıçak sapları yapıldığı söylenir (Şîrvânî, 1999, s. 150). Ayrıca oyun, eğlence ve süslenmede bir aksesuar olarak kullanılırdı. Fiziksel özelliklerine bakıldığında Yemen şapı yumuşaklığında ve genel olarak sarı renkte olduğu, içinde beyaz ve yeşil lekeler olduğu, Hint, Çin ve İran'da (Zerend Dağı/Kirman) madenlerinin bulunduğu söylenir. Sarı dışında beyaz, yeşil, boz ve benekli renkte türleri olduğu kaydedilmiştir (el-Bîrûnî, 2017, s. 257; İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/111; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178).

Bu taşın su maşrapasının üzerine işlendiği ve arı sokmalarında sokulan kişiye bu materalardan süt verilip etkilenen bölge maşrapayla sıvazlandığında arının vücuda saplanmış iğnesini dışarı attığı söylenmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 258). Ezilip sıvıyla nemlendirilen bezoarın etkilenen bölgeye doğrudan sürülmesinin zehrin dışarıya atılması ve etkisinin giderilmesi bakımından faydalı olduğu bildirilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 126). Tîfâşî, mineral bezoarın akrep sokmalarına karşı faydalı olduğunu söyler (Tîfâşî, 1977, s. 117). İbn Meymun zehirlenmeye ve akrep sokmasına karşı mineral bezoarın tüm türlerini denediğini söylemiştir. Bundaki amacı iddia edilenin aksini ortaya koymaktır. Nitekim kendi kullanım tecrübesinden hareketle mineral bezoarın akrep sokmalarında faydasız olduğu sonucuna varmıştır (Bos, 2022, s. 9).

Kıymeti ve Ağırlığı

Taşın büyüklüğü hayvanın yaşına göre değişebilmekteydi. Yaşlı hayvandan elde edilen bezoar büyük iken hayvan gençleştikçe ürettiği bezoar taşı da küçülmekteydi (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Hekim İmâdüddîn Şîrâzî, bezoar risalesinde taşın kıymetini vurgulayarak bezoar taşından ilaçlar terkip edilip onu kıymetli mücevherleri arasına koyan hükümdarları bizzat gördüğünü açıklamıştır (Elgood, 1935, s. 77). Kralların bu taşı hazinelerinde bulundurması taşın çok nadir elde edilmesi ve olası bir zehirlenmede vakaya hızlı müdahale etme amacından kaynaklanmaktadır. Kıymeti yüksek olan bu taşın altın kolye veya yüzüklere işlendiği ve mücevherlerle kaplı muhafaza kaplarına kaplatıldığı bilinmektedir (Elgood, 1935, s. 78). Ayrıca tespih yapımında tespih taşı olarak bezoar kullanıldığı bilinmektedir (White, 2024, s. 2/67). Orta Çağ'da koç bezoarının bir dirhemden üç dirheme kadar ağırlıkta olabileceği ve değerinin de 100 dinârla 200 dinâr arasında olabileceği kaydedilmiştir (el-Bîrûnî, 2017, s. 262). Tîfâşî de benzer şekilde ağırlıklarının bir miskalden üç miskale kadar olabildiğini söylemektedir (Tîfâşî, 1977, s. 119). Gerek sahte gerekse hakiki bezoarın her miskali İskenderiye ve Kahire çarşılarında bir dinara alıcı bulabilmekteydi. Sahtesinin de aynı fiyata satılabilmesi alıcının taş konusundaki tecrübesizliğine bağlanmıştır (Tîfâşî, 1977, s. 139-140). Bîrûnî'nin verdiği rakamlara göre, 0.3 miskallik (üç dirhem) bezoarın 100-200 dinar yapıyor olması altından en az üç yüz kat değerli olduğu anlamına gelir ki bu çok ciddi bir meblağdır. Bu dönemde bir miskal ağırlığın ortalama olarak 4.25 gram olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde bölgeden bölgeye ve zamandan zamana değişmekle birlikte bir dinar altın ortalama 4.25 gram olarak hesaplanmıştır. Bu da 1.3 gramlık bir bezoarın 552.5 gram ile 1.105 gram altına tekabül ettiği anlamına gelir ki küçük bir bezoar için muazzam bir meblağdır. Kendisinden 2-3 asır sonra bezoarın rayiç bed-

lini veren Tîfâşî'ye göre 4.25 gramlık bir bezoar 4.25 gram altına karşılık gelir. İki müellifin verdiği fiyatlar arasındaki uçurum hakkında yorum yapmak güç olsa da Tîfâşî'nin verdiği rayiç bedelle Bîrûnî'nin yaşadığı döneme dair fark taşın az bilinmesi yani nadirliği ile ilgili olabilir.

Yeni Çağ'da da taşın değeri oldukça yüksekti. Taşın ağırlığı büyüklüğüne göre değişse de makbul ve parasal değer olarak kıymetli olan büyük ebatlı taşlardır (Orta, 1913, s. 363; Tavernier, 1925, s. 116; Elgood, 1935, s. 78). Elmasta olduğu gibi büyüklüğü ve ağırlığı artıkcâ fiyatı da artardı. Bazen beş veya altı tane bezoar taşı 1 ons (yaklaşık 28.35 gr) ağırlığında ve 15-18 frank değerinde olabilirken bazen de taşın teki 1 ons ağırlığında ve 100 frank değerinde olabilmekteydi. Hatta 4.25 onsluk bir bezoarın 2000 livre (frank) gibi çok yüksek fiyata satıldığına dair bilgiler vardır. Açıklama kısmında bu miktarın pound karşılığı £150 olarak verilmiştir (Tavernier, 1925, s. 116). Portekizli müellif Orta ise yaklaşık 5 oitava (Portekiz onsunun sekizde biri) ağırlığındaki bir bezoarın 2000 reis'e (Portekiz Hindistanı para birimi) satılabildiğini bildirmektedir (Orta, 1913, s. 363). Bu dönemlerde Portekiz'de bezoar çok bilinmediğinden dolayı piyasada çok düşük fiyatlara satılabiliyordu (Figuerola, 2017, s. 140). Elinde bezoar olmayanlara ise geçici kullanımları için bezoar kiralyorlardı (Cressey, 1879, s. 5). İstanbul'da itiriyat çarşılarında satılan kaliteli bezoarların fındık büyüklüğünden yumurta büyüklüğüne kadar ebatlarının olduğu ve genellikle yeşilimsi veya kahverengi tonlarda olduğu kaydedilmiştir (White, 2023, 1/27). İran coğrafyasına ait bezoarların ağırlığı bir miskalden yirmi miskale kadar çıkabilmektedir. Küçüğü üzüm çekirdeği kadar bile olabilmektedir. İnekten elde edilen bir bezoarın ise otuz miskal ağırlığında bile olabileceği söylenmiştir. Hindistan'ın farklı bölgelerinde (Golkonda, Dekken Yaylası, Kanpur vd.) elde edilebilen bezoar taşları genelde 3-4 tola (1 tola=11.7 gr) ağırlığındadır. Bu bölgede koyunlardan elde edilmekte olup her bir koyun genelde bir tane bezoar taşımaktadır. Bunlar Avrupa, Çin ve Malezya'ya ihraç edilmektedir. Çin'de maymunlardan elde edilen ve her biri 4-5 tola kadar ağır gelen bezoarlar vardır. Bunlardan biri bazen 500 tümen (şamun?) ederken bazen de dört tanesi de 30 İran tümenine alıcı bulmakta ve genelde saray ehline satılmaktadır (Elgood, 1935, s. 78). Salih b. Nasrullah'a göre ise makbul bezoarların ağırlığı 15 gr ağırlığında olanlardır (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Golkonda bölgesinde İngiliz ve Hollanda şirketlerine çalışan bazı kimseler için bezoar ticareti aracılığı yapan Tavernier'in anlattığına göre bezoar keçilerinin eyalet dışına çıkarılmasının cezası idama kadar gidebilmekteydi. Kendisine bezoar satışına aracılık ettiği için altı bezoar keçisi hediye edildiğini de ilave etmiştir. Hediye olarak almak istemediğini ve bunların ücretini vermek istediğini belirtince taşıdıkları bezoar sayısına göre fiyatlarının arttığını açıklamışlardır. Buna göre bir tanesinin 3 rupi; iki tanesinin 4'er rupi ve kalan üç tanesinin de 4.5'ar rupi olduğunu söylemişler ve birinin midesinde tek bezoar, diğerlerinin ise iki, üç veya dört bezoar taşıdığını açıklamışlardır. Hatta müellifin yanında keçilerinin karnına vurarak bezoarları yoklayarak hissetmesini dahi sağlamışlardır. Neticede bu altı keçide on yedi tam bezoar ve bir yarım bezoar olduğunu tespit etmişlerdir (Tavernier, 1925, s. 118). Kıymet bakımında sıralamada ise sırasıyla maymun, keçi ve inek bezoarı gelmektedir. Fakat bu sıralama toplumdan topluma değişmekteydi. Maymundan elde edilen bezoarlar çok nadir bulunduğundan fiyatları da çok yüksekti. Ceviz büyüklüğündeki bir maymun bezoarının 100 écudan fazla paraya satıldığı anlaşılmaktadır. İnek bezoarları da yarım kiloya kadar çıksa da diğerlerine nazaran etkisi çok azdır (Tavernier, 1925, s. 118-119). Batıya özgü bezoarların fiyatları doğuya özgü olanlara göre daha düşük olsa da fiyatları altına nazaran yine de yüksekti. Bu bezoarların ağırlıklarının on katı altın karşılığında satıldığı söyleniyor (Thompson, 1923, s. 61). Günümüzde gerek müzelerde gerekse de özel koleksiyonlarda muhafaza edilen çok sayıda bezoar taşı vardır. Güney Ame-

rika'daki özel bir koleksiyonda yer alan ve 16 veya 17. yüzyıllara tarihlendirilen bezoar taşı bunlardan sadece biridir. İngiltere'de müzayedeye çıkarılan ve iyi büyüklükte kabul edilen, kullanım için delinmiş bu taş 33.600 €'ya alıcı bulmuştur (Figuerola, 2017, s. 149-150). Bahsi geçen bu taşın koleksiyoner Robert Kime tarafından satın alındığı düşünülmektedir.

Resim-1. Robert Kime Koleksiyonu'nda Bulunan Güney Amerika Menşeli Bezoar

“In Conversation with Robert Kime”, *Jamb.*, erişim 2 Eylül 2024,

<https://www.jamb.co.uk/blog/in-conversation-with-robert-kime/>

Benzer şekilde 1570-1620 yıllarına tarihlendirilen altın ve gümüş yaldız kaplı bir kafeste müzayedeye çıkarılan bir bezoarın 37,800 \$'a satıldığını görebilmekteyiz.

Resim-2. Guennol Bezoar Taşı

Sotheby's, Erişim: 1 Eylül 2024, <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/master-paintings-and-sculpture-part-ii/german-circa-1570-1620>

Başka bir müzayedede 1600'lü yıllara tarihlendirilen, kullanım için eğelenmiş, altın ve gümüş yaldızlı bir kafeste saklanan bezoar taşının 2005 yılında 50.400 €'ya alıcı bulduğu görülmektedir.

Resim-3. Gümüş ve Yıldızlı Bezoar Taşı Kafesi ve Bezoar Eğelenmiş Bezoar Taşı
“A silver and parcel-gilt bezoar stone holder and stone”, *Christie's*, Erişim: 1 Eylül 2024,
<https://www.christies.com/en/lot/lot-4438819>

Resim-4. Viyana Sanat Tarihi Müzesinde Sergilenen Bir Bezoar
İspanyol kültürüne ait olup 16. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirilen bu bezoar altın, zümrüt ve yakutlarla işlenmiş bir stantta muhafaza edilmektedir.
(Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstkammer, 981.)

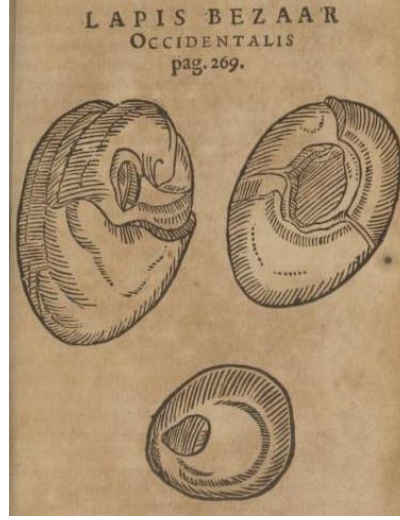

Resim-5. “Bezoar”, *Kunsthistorisches Museum*, erişim 5 Eylül 2024, <https://www.khm.at/objectdb/detail/87180/>

Amerika Metropolitan Müzesi’nde kafes ve standında muhafaza edilmiş ve 17. yüzyıla tarihlendirilen bir bezoar Taşı “Bezoar Stone with Case and Stand”, *The Metropolitan Museum of Art*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452963>

Resim-6. Bezoar Keçisi
(Pomet, 1748, s. 11 [s. 396]).

Resim-7. bezoar taşı tasviri

İsviçreli botanikçi Caspar Bauhin (Caspari Bavhini) tarafından yazılan *Lapidis Bezaar* (Bezoar Taşı) adlı kitaptan batıya özgü bezoar taşı tasviri (Bavhini, 1613, s. 269).

SONUÇ

Bezoarın temel kullanım amacı tıbbî olup, genelde zehirlenmelere karşı kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda yüzük ve kolye taşı olarak istifade edilmiştir. Ayrıca birçok hastalığın tedavisinde bu taşla başvurulmuştur. Bezoar taşının kaynağı olarak bilinen yaban keçisi -ki bazı kaynaklara göre bir geyik türü- birçok Orta Çağ kaynağında farklı yönleriyle ele alınmıştır. Her ne kadar kaynaklar bu noktada iki farklı hayvandan bahsediyor olsa da kastedilenin yaban keçisi olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda yaban keçisinden elde edilen bezoarın doğal ve cebren olmak üzere iki yöntemle elde edildiği tespit edilmiştir. İlki hayvanın bunu doğal yolla dışkı veya katılaştıran gözyaşı damlaları şeklinde vücudundan çıkarması; ikincisi ise avcılar tarafından öldürülerek karnın yarılması suretiyle elde edilmesidir. Bezoarın hayvanın hangi organında oluştuğuna dair farklı görüşler vardır. En yaygın görüş ise hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Bezoarın hayvanın bağırsaklarında, karnında, kalbinde veya gözyaşı kanalında oluştuğunu kaydeden kaynaklar da vardır. Tarih boyunca önem atfedilen bezoarın Orta Çağ kaynaklarında yer edinmeye başlaması milattan sonra onuncu yüzyıl ve sonrasında tekabül etmektedir. Bezoar taşı bu dönemde kaleme alınan kıymetli taşlar üzerine yazılan kitapların yanı sıra tıp kitaplarında da kendisine yer bulmuştur. Bu tarihlerden itibaren on yedinci yüzyıla kadar farklı dillerde ve disiplinlerde yazılan birçok eserde bezoar anlatımına ayrıntılı yer verildiği görülmektedir. Bu durum Arapça, İbranice, Latince, İngilizce, İspanyolca, Portekizce ve Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış eserlerde göze çarpmaktadır. Özellikle Yeni Çağ müelliflerinin Arapça, Latince ve İbranice yazılmış Orta Çağ kaynaklarından istifade edip üzerine eklemeler de yapmak suretiyle bezoarın neredeyse her yönünü ortaya koymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bezoar bilgisinin müellifler arasındaki aktarım yolu ve şeklinin son derece önemli olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda Tîfâşî ve İbnü'l-Baytar'ın bilgisel olarak örtüştüğünü görebilmekteyiz. Her iki müellifin de ölüm tarihleri 13. yüzyılın ortası gibidir. Dolayısıyla hangisinin bir diğerinin eserinden istifade ettiğini tespit etmek güçtür. Ayrıca taş ile ilgili bazı referans hataları

vardır. Örneğin hekim İmâdüddîn Şîrâzî, Hipokrat'ın kitabına atıfta bulunarak buradaki keçi taşı anlatımından bahseder. Oysa Hipokrat'a atfedilen çalışmalarında buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Muhtemelen müellif başka bir eserde Hipokrat referanslı bir bilgiyi sorgulamadan almıştır. İbn Meymun da iddia edilenin aksine, Galen'in mineral ya da hayvansal bezoardan söz etmediğini söyler. Ayrıca kendisinden önceki hekimlerin bezoar türleri hakkında çok ilginç bilgiler verdiğini fakat bunları doğru bulmadığını ifade etmesi İbn Meymun'un otorite olarak görülen hekimlere bir eleştirisi olarak yorumlanabilir. Kendi görüşlerini ispatlamak adına gerek bizzat denemesinden gerekse hastaları üzerindeki gözlemlerinden hareketle, önceki bilgilerin aksine, mineral bezoarların akrep sokmalarındaki etkisizliğini ortaya koymuştur. Bir diğer konu coğrafyacı kimliği ile bilinen el-Ömerî'nin bezoar hakkındaki isabetli görüşleridir. Bu durum onun mineroloji, tıp, botanik ve eczacılık konularında yazan müelliflerinden (Aristoteles, er-Râzî, İbn Baytar vd.) doğrudan alıntı yapmasında kaynaklanmaktadır. Gözden kaçırılan, bilhassa batı literatüründe, noktalardan biri ise Osmanlı dönemi müelliflerinin bezoar konusundaki görüşleridir. Her ne kadar bu müelliflerin esin kaynağı Aristoteles (kendisine atfedilen taşlar kitabı), hekim er-Râzî, hekim İbn Cumay' ve Tîfâşî ise de kendi görüşlerini içerir örnekler vermektedirler. Şîrvânî, Hasan b. Abdurrahmân ve Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî gibi çok sayıda Osmanlı dönemi hekiminin Tîfâşî'den veya onun kaynaklarından doğrudan alıntı yaptığını söylemek mümkündür. Bu alıntılarda Tîfâşî ismi zikredilerek referans verilmesi, ana metinde, ayrıntılarda ve örneklerde Tîfâşî'nin Arapça metniyle benzeşmeleri bunun kanıtıdır. Bezoar konusundaki sorunsalların başında fiyat ve orijinallik meselesi gelmektedir. Ticari değeri yüksek bir ürün olması ve nadir elde edilmesinden dolayı sahte bezoar üretimine girişildiği görülmektedir. Sahte bezoarı hakikisine benzetmek ve ayırt edilmesini güçleştirmek maksadıyla yapımında reçine ve talaş gibi benzer malzemeler kullanıldığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ'da taşın orijinal olup olmadığının tespitini yapanlar hekim ve kuyumculardı. Dolayısıyla dolaşımda olan taşlar ciddi bir testten geçirildikten sonra satın alınırdı. Bulgular doğrultusunda bezoar diye piyasaya sürülen taşların sadece %10 ila 20'sinin hakiki olduğu ve sahtelerinin de hakikilerle karıştırılarak aynı fiyata satıldığı anlaşılmaktadır. Miskalin grama çevrilmiş haliyle bezoar için rayiç bedelin altınla eşit, yani bir gram bezoarın bir gram altına bedel olduğu görülmektedir. Bazen de bunun bezoar lehine birkaç kat artabildiğini söylemek mümkün olsa da Bîrûnî'nin üç yüz kata kadar çıkardığı değerlemenin olağandışı olduğunu söylemekte fayda vardır. Her halükârda bezoarın altından daha kıymetli olduğu ve metinde ayrıntılı örneklerle bunun işlendiği görülecektir. Genel olarak, bu çalışma bezoarın çok boyutlu organik bir drog olarak tarihsel ve çağdaş bağlamda nasıl değerlendirildiğini ortaya koymakta ve konuyla ilgili literatüre önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu konuda araştırma yapacak yeni araştırmalar, bezoarın tıptaki yerini ve etkilerini daha derinlemesine inceleyerek, deneysel süreçten geçirerek bu alanın gelişimine katkı sağlayabilir. Ayrıca Yeni Çağ araştırmacılarının bezoar konusunda özellikle Latince, İspanyolca ve Portekizce yazılmış kaynaklar doğrultusunda farklı bir bakış açısıyla çalışmalar yapabileceği ve bu alanda ciddi bir bilgi eksikliği olduğunu söylemekte fayda vardır.

KAYNAKÇA

ARMITAGE, E. S. (1881). *Richard I. and Edward I*, London:

Longmans, Green, and Co.

BAVHINI, C. B. (1613), *De lapidis Bezaar orient. et occident*, Basileae

[Basel]: Apud Conr. Waldkirch.

- BIANCHI, T. X. (1850), *Lisan-i Türkiyye ve Fransaviyye'nin Lügati: Dictionnaire Turc-Français*, Paris: b.y.
- BOS, G. (2022), *The Medical Works of Moses Maimonides*, Leiden: Brill.
- CHRISTIE'S (2024), "A silver and parcel-gilt bezoar stone holder and stone". Erişim 1 Eylül 2024, <https://www.christies.com/en/lot/lot-4438819>.
- CRESSEY, N. (1879), *Natural History of Bezoar Stones, Calculi and Other Animal Concretions*, Hartford: Lockwood&Barinard Company.
- D'ABANO, P. (1593), *Traicté des venims de Pierre d'Abano*. (çev. Lazare Boet), Lyon: Jean Huguetan.
- EL-BÎRÛNÎ (2017), *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ELGOOD, C. (1935), "Treatise on the Bezoar Stone by the late Mahmud ibn Masud the Imad-ul-Din the Physician of Ispahan", *Annals of Medical History*, 7/1: 73-80.
- FIGUEROA, L. M. (2014), "The Bezoar Stone: A Natural Wonder in the New World", *Hispanófila*, 171/1: 139-156.
- FRYER, J. (1912), *A New Account of East India and Persia Being Nine Years' Travels 1672-1681*, (ed. William Crooke), v. 2, London: The Hakluyt Society.
- GELİBOLULU SÜRÛRÎ (2022), *Şerh-i Mûcez Fî't-Tıbb: İbnü'n-Nefs'in el-Mûcez fî't-Tıbb'ının Şerhi*, (haz. Mücahit Kaçar), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- HASAN B. ABDURRÂHMÂN (2024), *Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu: Hekimlere Gerekli Bilgiler*. (haz. Sibel Murad), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- HUDÛDÛ'L-ÂLEM, *Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (2002), (thk. Yusuf el-Hâdî, Kahire: Dâru's-Sekâfe.
- HÜBSCHMANN, H. (1895), *Persische Studien*, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner.
- İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ (2002), *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*, (thk. İbrahim Salih), Abu Dabi: el-Mecmaü's-Sekâfî.
- İBN SÎNÂ (1999), *el-Kânûn fî't-Tıbb*, (thk. Muhammed Emin ed-Dannavi), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İBNÛ'L-BAYTAR (1992), *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*. c. 1, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İBNÛ'N-NEFÎS (2008/1429), *el-Mûcez fî'tıbb*, (thk. Abdülkerim el-Azbavî), Kahire: b.y.,
- JAMB. (2024), "In Conversation with Robert Kime". Erişim 2 Eylül 2024. <https://www.jamb.co.uk/blog/in-conversation-with-robert-kime/>.
- KUNSTHISTORISCHES MUSEUM. (2024), "Bezoar". Erişim 5 Eylül

2024. <https://www.khm.at/objektdb/detail/87180/>.
- MAKDİSİ (1906), *Ahsenü't-takâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, (thk. M. J. De Goeje), Leiden: Brill.
- MONARDES, N. (1596), *Joyfull newes out of the new-found worlde*. (çev. John Frampton, London: E. Alde.
- MUHAMMED B. GARSÜDDÎN EL-HALEBÎ (2023), *Cevher-Nâme (İnceleme-Sadeleştirilmiş Metin Tıpkıbasım/Çeviriyazılı Metin-Dizin)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ (2022), *Burhân-ı Katı*, (3. bs.), (haz. Mürsel Öztürk - Derya Örs), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORTA. G. (1913), *Colloquies on the Simples and Drugs of India*, (çev. Clements Markham), London: Henry Sotheran and Co.
- POMET, P. (1748), *A Complete History of Druggs: Book I. of Animals*, London.
- PONCET, C. J. (1709), *A Voyage to Ethiopia, in the years 1698, 1699, and 1700*, Dolphin: W. Lewis.
- SAKIZLI İSA EFENDİ (2019), *Nizâmü'l-Edviye*, (haz. Mükerrerrem Bedizel Aydın - Sibel Murad, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- SALİH BİN NASRULLAH (2019), *Beden Sağlığının Korunması: Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, (haz. Ali Işık), Konya: Çizgi Kitabevi.
- SEZEN, G. (2021), "Taşları Okumak: Devadan Ötesi, Bezoardan Yada Taşına", *Sakızlı İsa Efendi ve Nizâmü'l- Edviye'si Üzerine İncelemeler*, (ed. Sibel Murad - Mücahit Kaçar), İstanbul: DBY Yayınları.
- SOTHEBY'S. (2024), "The Guennol Bezoar Stone". Erişim 1 Eylül 2024. <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/master-paintings-and-sculpture-part-ii/german-circa-1570-1620>.
- STARK, M. P. (2003), "Mounted Bezoar Stones, Seychelles Nuts, and Rhinoceros Horns: Decorative Objects as Antidotes in Early Modern Europe", *Studies in the Decorative Arts*. 11/1: 69-94.
- SUDHOFF, K. (1925), "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des "schwarzen Todes" 1348", *Archiv für Geschichte der Medizin*. Bd. 17, H. 1/3 (Mai 1925): 2-139.
- ŞİRVÂNÎ (1999), *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, (haz. Mustafa Argunşah), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ŞÜKÜN, Z. (1944), *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- TAVERNIER, J.B. (1925), *Travels in India*, v. 1, 2nd edition. (haz. William Crooke), London: Oxford University Press.
- THOMPSON, C.J.S. (1923), *Poison Mysteries in History, Romance and Crime*, London: The Scientific Press.

- THORINGTON, J. M. (1944), "The Ibex and Chamois in Ancient Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, 15/1: 65–78.
- THORNDIKE, L. (1941), *History of Magic and Experimental Science*, v. 5. New York: Columbia University Press.
- TÎFÂŞÎ (1977), *Ezhârü'l-efkâr fî cevâhiri'l-ahcâr*, (thk. Mahmûd Besyuni Hafaci - Muhammed Yusuf Hasan, [Kahire]: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb.
- TULUM, M. (2021), *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WEAVER, S. (2021), *The Goat: A Natural History*, London: Ivy Press.
- WHITE, C. (2023), *İstanbul'da Üç Yıl: Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844 / Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 1, (çev. Zeynep Rona), İstanbul: Kitapyayınevi.
- WHITE, C. (2024), *İstanbul'da Üç Yıl: Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844 / Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 2, (çev. Zeynep Rona), İstanbul: Kitapyayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to provide information on the types of bezoars used against different types of poisoning from past to present, based on primary sources. The focus will be on the animal bezoar, considered rare and valuable, within the two groups of bezoars classified as animal and mineral types. The article will discuss the organic stone's definition, properties, geographical locations, formation in wild goats or deer, medical uses, authenticity tests, value, and details about its size and weight. The description of mineral bezoars will be brief.

Bezoar, known since ancient times, gained wider recognition in the Middle Ages through translations into Arabic and later original works. Notable sources include the book of stones attributed to Aristotle and al-Biruni's book on precious stones. During the Middle Ages, many physicians and botanists described its properties, including al-Tifashi, whose work became one of the most detailed sources on bezoar, incorporating personal experiences. European and Ottoman sources on bezoar were often influenced by al-Tifashi, particularly in the sixteenth and seventeenth centuries, as reflected in the works of Ottoman physicians. The treatise of Imad al-Din Shirazi, a Persian physician, is important not only for quoting medieval authors but also for incorporating his own observations from the region. A shared feature of these authors is their focus on oriental bezoar stones. Our knowledge of occidental bezoar emerged later, after geographical discoveries opened new lands for exploration. Peru played a key role in transferring bezoar to Europe, especially those from sheep species like llamas. These bezoar stones gained popularity, particularly among elites, for their anti-poison properties, their use as gifts, and their high value, leading some to rent them due to their cost. The stone's rarity led to the production of counterfeits. Experts who could distinguish between genuine and artificial bezoars were generally jewellers or physicians.

According to sources from this study, very few bezoars in the Middle Ages were genuine. Experts estimated that 80% to 90% of bezoars were artificial, while only 10% to 20% were

authentic. Artificial stones were often made from resin or tree deposits, closely resembling genuine bezoars in both colour and structure. Due to a lack of experts, merchants mixed artificial stones with real ones, selling them at the same price. In 13th-century Egypt, the price of a bezoar weighing one mithqal was one dinar, meaning each 4.25 grams of bezoar was worth the same as 4.25 grams of gold. Bezoar stones could weigh from one to twenty mithqals, and their price increased in direct proportion to their weight. A bezoar weighing twenty mithqals could fetch twenty dinars, or the equivalent of 85 grams of gold. Al-Biruni's pricing showed that the ratio could even reach up to 300 times in favour of gold. Both artificial and genuine bezoars were highly valued and often considered more precious than gold.

Bezoar was mainly used for its medicinal properties, particularly as an antidote to poisons. It was also used to treat a variety of ailments, including fevers, infections, and physical conditions. The dosage varied based on the disease, but for poisoning, the recommended amount ranged from 3 to 12 barley grains. It was typically ingested with water, wine, olive oil, pine nut oil, or rose water, and believed to expel poison through vomiting or sweating. Healthy individuals also used bezoar as a preventive measure against poison. Additionally, bezoars were sometimes set into rings and linked to astrological signs based on astrological calculations.

By the mid-nineteenth century, interest in bezoar declined due to advancements in medical treatments. Although scientific studies during this period suggested that bezoar had no real effect against poison, its use persisted in some regions.